

ZMIANY LICZBY I POZIOMU SEGREGACJI OBCOKRAJOWCÓW W BREMIE ORAZ UWARUNKOWANIA ICH ROZMIESZCZENIA PRZESTRZENNEGO

Mirostaw Wójtowicz, Natalia Figórska

Changes in the number of foreigners and the determinants of foreigner segregation in Bremen

Abstract: The aim of this study is to determine changes in the size and structure of the main ethnic groups of foreigners living in Bremen and to calculate the changes in the level of segregation within these groups, as well as in relation to the total population of this city and the German population in the years 1979–2010. For detailed research the four largest groups of foreigners were selected: Turks, Poles, citizens of the “old EU” (EU 15) and citizens of the countries constituting the former Yugoslavia. Index of segregation (IS) indicates a relatively low level of spatial segregation of foreigners in Bremen and in the years 1979–2009 its values decreased only slightly. Only in the case of Poles and the former Yugoslavs considerable declines were recorded. The highest level of segregation was observed in the case of the Turks. This minority, in comparison to other groups of foreigners, also shows the greatest tendency to isolate, which is confirmed by high values of index of dissimilarity (ID). Immigrants from Turkey, Poland and the former Yugoslavia usually concentrate in areas with lower rents and multi-family buildings located in areas filled with post-war housing blocks outside the city center. Foreigners from the EU 15 countries tend to choose midtown neighborhoods characterized by higher rental prices. Furthermore, their level of income allows them to make housing decisions less dependent on the rent costs and may take into account other factors that ensure better living conditions.

Keywords: Bremen, foreigners, spatial segregation, dissimilarity index

Zarys treści: Celem pracy jest określenie zmiany wielkości, struktury narodowościowej oraz poziomu segregacji głównych grup cudzoziemców mieszkających w Bremie w latach 1979–2010. Dokonano również porównania obszarów koncentracji obcokrajowców pod kątem charakteru ich zagospodarowania przestrzennego i cen wynajmu mieszkań, próbując ustalić wpływ tych uwarunkowań na rozmieszczenie badanych grup cudzoziemców. Stwierdzono ustabilizowanie się w ostatnich latach liczby obcokrajowców przebywających w Bremie, przy jednoczesnym pogłębiającym się ich zróżnicowaniu narodowościowym. Zmalał także poziom segregacji cudzoziemców, zarówno w stosunku do ogółu ludności, jak i między poszczególnymi ich grupami.

Badania te wykazały również, iż koncentracja przestrzenna obcokrajowców jest uwarunkowana głównie kosztami wynajmu mieszkań oraz typem zabudowy. Ogólnie preferują oni obszary o cenach wynajmu niższych od średniej, czyli najczęściej dzielnice o zabudowie wielorodzinnej, z udziałem terenów przemysłowo-usługowych.

Słowa kluczowe: Brema, obcokrajowcy, segregacja przestrzenna, wskaźnik braku podobieństwa

Wprowadzenie

Od swych początków miasta miały charakter kosmopolityczny, co znalazło odzwierciedlenie w zróżnicowaniu struktury narodowościowej, etnicznej i rasowej ich mieszkańców, zależnym w dużej mierze od wielkości i roli, jaką pełnił dany ośrodek w sieci powiązań handlowo-gospodarczych. Współczesne uwarunkowania rozwoju społecznego-gospodarczego miast są związane przede wszystkim z wielkością miasta w sieci osadniczej, jego potencjałem gospodarczym, powiązaniem z innymi ośrodkami w układzie krajowym i międzynarodowym oraz przedsiębiorczością i kapitałem społecznym jego mieszkańców (Knox, McCarthy 2005).

W przypadku miast niemieckich duży wpływ na ich współczesną strukturę narodowościową, etniczną i religijną mają migracje międzynarodowe, które przybrały masowy charakter po II wojnie światowej. W pierwszym okresie po zakończeniu działań zbrojnych do zachodnich Niemiec migrowali głównie Niemcy uciekający i wypędzani z innych państw europejskich, a od 1949 roku także z Niemieckiej Republiki Demokratycznej, państwa utworzonego w tym samym roku, co Republika Federalna Niemiec (RFN). Jednak już od 1955 roku rozpoczął się zorganizowany i zinstytucjonalizowany napływ robotników cudzoziemskich z różnych państw basenu Morza Śródziemnego, co sprawiło, iż w 1970 roku liczba obcokrajowców mieszkających w RFN przekroczyła 2,6 mln (Szaniawska-Schwabe 2009; O'Loughlin 1980; Borkert, Bosswick 2007).

Napływ tych cudzoziemców skierował się głównie do dużych miast, oferujących najwięcej miejsc pracy niewymagających dużych kwalifikacji, szczególnie do ośrodków z silnie rozwiniętym przemysłem przetwórczym. Wyjątkowo wysoki udział obcokrajowców w strukturze zaludnienia odnotowano więc w miastach przemysłowych południowej części RFN i Zagłębia Ruhry (Jones 1990; Friedrichs 1998; Bosswick 2000; Wójtowicz 2008). Stosunkowo duży ich odsetek notowano także w krajach federacyjnych będących zarazem miastami: Hamburgu (14,8% ogółu ludności miasta), Berlinie (14%) i Bremie (12,6%) (Wójtowicz 2008; Szaniawska-Schwabe 2009).

Celem autorów było określenie zmian wielkości oraz struktury narodowościowej głównych grup cudzoziemców mieszkających w Bremie oraz identyfikacja zmian w poziomie ich segregacji w stosunku do ogółu mieszkańców, a także względem siebie i ludności niemieckiej w latach 1979–2010. Koncentrację przestrzenną obcokrajowców rozpatrzono także w odniesieniu do dominującego typu zabudowy poszczególnych dzielnic oraz notowanych tam średnich cen wynajmu mieszkań. W badaniach wykorzystano dane udostępnione przez Urząd Statystyczny Kraju Związkowego Brema (*Statistisches Landesamt Bremen*) dostępne na stronie internetowej www.statistik.bremen.de w podzia-

le na 88 dzielnic (*Ortsteilen*). Do szczegółowych badań wybrano cztery najliczniejsze grupy cudzoziemców – obywatele Turcji, Polski, państw tzw. starej Unii Europejskiej (UE 15) oraz państw byłej Jugosławii.

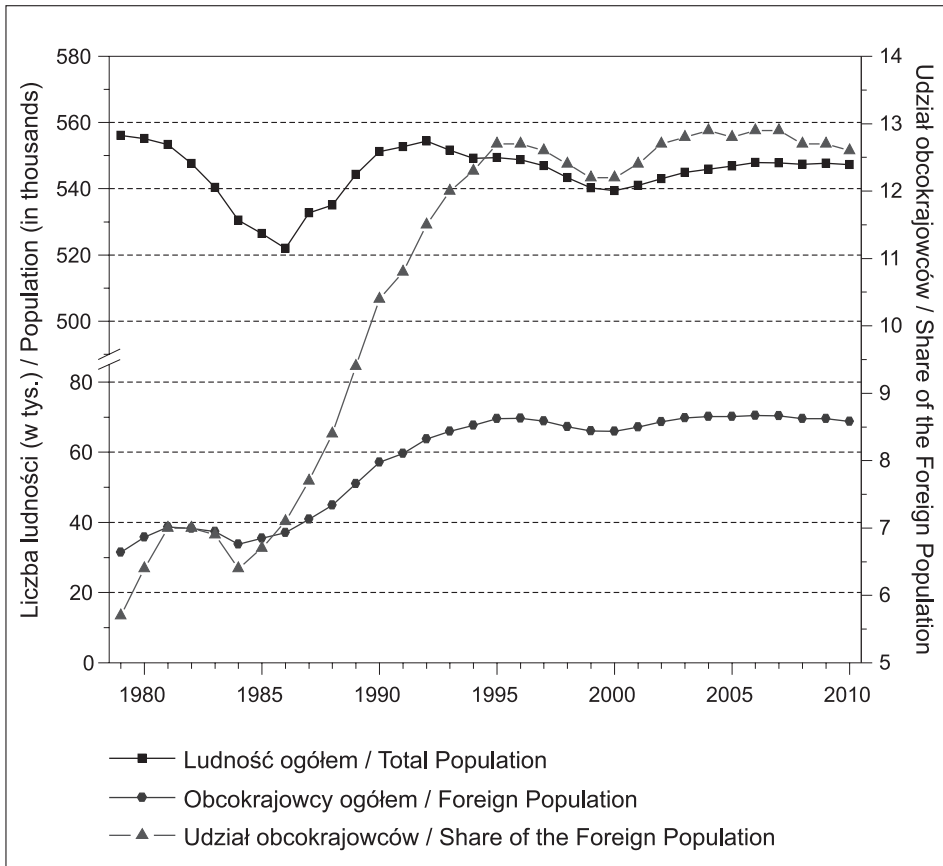
Literatura przedmiotu dotycząca procesów segregacji obcokrajowców w niemieckich miastach jest stosunkowo bogata, a zarazem zróżnicowana, zarówno ze względu na skalę i dokładność badań, jak i badane grupy cudzoziemców. W porównawczych badaniach poziomu segregacji różnych grup etnicznych i narodowościowych w skali ogólnoeuropejskiej miasta niemieckie cechują się relatywnie niewysokimi wartościami segregacji przestrzennej zamieszkujących je grup obcokrajowców (Musterd 2005; Arbaci 2007; Ireland 2008). Szczególnym zainteresowaniem badaczy cieszy się najliczniejsza w Niemczech mniejszość turecka, która zarazem wykazuje względnie największe tendencje do segregacji przestrzennej (Glebe 1997; Waldorf 1990; Ehrkamp, Leitner 2003).

Obcokrajowcy w strukturze demograficznej Bremy

Brema jest miastem portowym w północno-zachodniej części Niemiec, około 60 km od ujścia Wezery do Morza Północnego, przy którym leży też pobliskie Bremerhaven. Te dwa miasta tworzą najmniejszy w Niemczech pod względem powierzchni i liczby ludności kraj związkowy – Wolne Hanzeatyckie Miasto Brema (*Freie Hansestadt Bremen*). Jest to jedno z najważniejszych miast portowych Niemiec, ważny węzeł komunikacyjny, i ośrodek przemysłowy. Szczególnie ważną rolę odgrywa w Bremie przemysł maszynowy i środków transportu (stoczniowy, lotniczy i samochodowy), rozwinęły się także takie gałęzie jak przemysł elektroniczny, spożywczy, tekstylny i chemiczny. Miasto jest ponadto znanym ośrodkiem kulturalno-naukowym.

Po odbudowie ze zniszczeń wojennych rozpoczął się dynamiczny rozwój gospodarczy i demograficzny Bremy. Zaludnienie wzrosło do 556,1 tys. mieszkańców w 1979 roku, z czego 31,5 tys., czyli 5,7% ogółu ludności, stanowili obcokrajowcy. Pierwszą połowę lat 80. XX wieku cechował znaczny spadek zaludnienia miasta (do 522 tys. w 1986 r.). Tendencja ta jednak uległa zmianie w drugiej połowie tej dekady, dzięki czemu na początku lat 90. zaludnienie miasta powróciło do poziomu z końca lat 70. (551,2 tys.). W tym samym okresie odnotowano również dynamiczny wzrost liczby cudzoziemców (do 57,3 tys. w 1990 r.), którzy już wtedy stanowili 10,4% ogółu ludności miasta. Lata 90. XX wieku przyniosły ponowny spadek zaludnienia miasta (do 539,4 tys. w 2000 r.), przy jednoczesnym wzroście liczby cudzoziemców (do 66,0 tys.). W pierwszej dekadzie XXI wieku zaludnienie Bremy nieznacznie wzrosło, przekraczając 547 tys., podczas gdy liczba cudzoziemców doszła do 69 tys., co stanowiło 12,6% ogółu mieszkańców (ryc. 1).

W badanym trzydziestoleciu doszło więc w Bremie do ponad dwukrotnego wzrostu liczby obcokrajowców przy jednoczesnym nieznacznym spadku ogólnej liczby mieszkańców, co sprawiło, że ich udział w demograficznej strukturze miasta podwoił się – z 5,7% (1979) do 12,6% (2010). Większe przekształcenia dokonały się jednak w strukturze narodowościowej imigrantów. O ile w 1979 roku cztery wybrane do badań grupy cudzoziemców stanowiły blisko 98,5% ogólnej ich liczby w Bremie, o tyle

Ryc. 1. Zmiany zaludnienia Bremy oraz liczby i udziału obcokrajowców w latach 1979–2010
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *Bremen Kleinräumig Infosystem* http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Fig. 1. Changes in the total population of Bremen and the number and share of foreigners in the years 1979–2010

Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

w 2010 roku już tylko 61,4%. Wskazuje to na rosnące zróżnicowanie narodowościowe napływających do miasta cudzoziemców, wynikające z coraz bardziej globalnych przepływów migracyjnych. Najliczniejszą grupą obcokrajowców zamieszkujących Bremę pozostają nadal obywatele Turcji, lecz wskutek napływu nowych migrantów ich udział w ogólnej populacji cudzoziemców spadł prawie dwukrotnie – z 61,3% (1979) do 32,3% (2010). Podobną sytuację zaobserwowano w przypadku drugiej najliczniejszej grupy imigrantów, czyli obywateli państw unijnej „piętnastki” (UE 15). Ich liczba w latach

1979–2010 wzrosła z 7,8 tys. do 8,9 tys., a ich udział w ogólnej liczbie cudzoziemców też spadł dwukrotnie – z 24,9% do 12,9%. Również w przypadku obywateli państw byłej Jugosławii ich przyrost w liczbach bezwzględnych nie był na tyle szybki, aby zrównoważyć ogólny przyrost innych imigrantów, co doprowadziło do spadku udziału tych osób w ogólnej liczbie obcokrajowców, z 9,9% w 1979 roku do 7,8% w 2010 roku. Jedynie w przypadku imigrantów z Polski odnotowano zarówno przyrost w wartościach bezwzględnych, jak i wzrost ich udziału w ogólnej strukturze cudzoziemców, co wynikało ze stosunkowo niewielkiej ich liczebności w Bremie na początku badanego okresu (tab. 1).

W ostatnich kilkunastu latach liczba obcokrajowców w Bremie nie wykazuje już tak dużych tendencji wzrostowych. Przeciwnie, zaznaczył się wręcz nieznaczny jej spadek, co w dużej mierze jest też związane z coraz powszechniejszym uzyskiwaniem niemieckiego obywatelstwa przez wieloletnich imigrantów i ich dzieci. Pogłębia się natomiast narodowościowe zróżnicowanie przebywających w mieście cudzoziemców,

Tab. 1. Liczba obcokrajowców w Bremie według wybranych grup narodowościowych w latach 1979–2010

Table 1. Number of foreigners in Bremen by selected national groups in the years 1979–2010

Rok Year	Obcokrajowcy ogółem Total foreigners		Obywatele państw UE 15 Citizens of the EU 15		Obywatele państw byłej Jugosławii Citizens of the former Yugoslavia		Turcy / Kurdowie Turks / Kurds		Polacy / Poles		Pozostali Others	
	A	B	A	C	A	C	A	C	A	C	A	C
1979	31,5	6,5	7,8	24,9	3,1	9,9	19,3	61,3	0,8	2,4	0,5	1,5
1980	35,8	7,1	7,9	22,1	3,1	8,7	21,5	60,1	1,1	3,0	2,2	6,1
1985	35,5	7,0	6,8	19,3	2,8	7,9	18,3	51,7	2,5	7,0	5,0	14,2
1990	57,1	10,4	7,7	13,5	3,2	5,6	22,4	39,3	6,0	10,6	17,7	31,0
1995	69,6	12,7	8,6	12,4	6,8	9,8	26,1	37,6	4,1	5,9	23,9	34,4
2000	66,0	12,2	7,7	11,6	6,1	9,3	25,1	38,0	4,3	6,5	22,8	34,6
2005	70,2	12,8	8,4	12,0	6,3	8,9	24,1	34,3	5,4	7,7	26,0	37,1
2010	68,8	12,6	8,9	12,9	5,3	7,8	22,2	32,3	5,8	8,4	26,5	38,6

A – ludność w tysiącach / population in thousands

B – udział w zaludnieniu miasta w % / share in the city's population in percents

C – udział w ogólnej liczbie obcokrajowców w % / share in the foreign population in percents

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

co jest związane z postępującym procesem globalizacji przepływów migracyjnych, przejawiającym się coraz większym napływem imigrantów do Niemiec nawet z odległych państw. Proces ten jest charakterystyczny także dla innych państw Europy (Okólski 2003; Koryś, Okólski 2004).

Zmiany poziomu segregacji obcokrajowców w Bremie

Bremę, podobnie jak inne miasta Niemiec, cechuje względnie niski poziom segregacji obcokrajowców (O'Loughlin 1980; Friedrichs 1998; Kemper 1998; Wójtowicz 2008). Zaobserwowano ponadto spadek wartości wskaźników segregacji, co wskazuje na stopniową asymilację obcokrajowców w społeczeństwie niemieckim. W świetle wyników badań proces ten najszybciej przebiega wśród obcokrajowców pochodzących z państw UE 15. Dla tej grupy cudzoziemców wartości wskaźnika segregacji były w badanym okresie najniższe i wykazywały tendencję spadkową, zahamowaną dopiero w ostatnich latach. Potwierdza to prawidłowości stwierdzone także w innych miastach niemieckich, że najłatwiejsza jest asymilacja cudzoziemców pochodzących z państw o niedużym dystansie społecznym, kulturowym i ekonomicznym w stosunku do Niemiec. Odmiennie przedstawia się natomiast sytuacja w przypadku obywateli Turcji. Grupa ta cechuje się bowiem najwyższym poziomem segregacji w stosunku do ogółu ludności. W badanym okresie odnotowano jedynie nieznaczny jego spadek, co wskazuje na brak tendencji do asymilacji i nadal relatywnie największe odseparowanie od pozostałych mieszkańców Bremy (tab. 2).

W przypadku obywateli państw byłej Jugosławii nastąpił wyraźny spadek ich segregacji w stosunku do ogółu ludności badanego miasta. O ile w 1979 roku wartość ta była równa notowanej w przypadku obywateli Turcji, o tyle do 2009 roku spadła do poziomu zbliżonego do średniej dla ogółu cudzoziemców w Bremie. Zaszła również

Tab. 2. Wskaźniki segregacji (IS) wybranych grup obcokrajowców w Bremie w latach 1979–2009

Table 2. Index of segregation (IS) selected groups of foreigners in Bremen in the years 1979–2009

Grupy obcokrajowców / Groups of foreigners	1979	1990	2000	2009
Obcokrajowcy ogółem / Total Foreigners	29	25	25	26
Obywatele państw UE 15 / Citizens of the EU 15 countries	24	21	21	22
Obywatele państw byłej Jugosławii Citizens of the former Yugoslavia	38	36	27	29
Polacy / Poles	31	35	28	24
Turcy / Kurdowie / Turks / Kurds	38	37	36	37

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

duża zmiana poziomu segregacji Polaków. Na początku badanego okresu, kiedy ich liczba wynosiła w Bremie zaledwie ok. 800 osób, cechowali się oni stosunkowo wysokim poziomem segregacji przestrzennej, który dodatkowo wzrastał, osiągając wartość 35 w 1990 roku. Wówczas Polaków w Bremie było prawie 6 tys., czyli najwięcej w całym badanym okresie, a ich udział w ogólnej liczbie obcokrajowców w tym roku doszedł do 10,6%. Później odnotowano znaczny spadek liczebności ludności polskiej, co przełożyło się również na spadek poziomu jej segregacji przestrzennej. W pierwszej dekadzie XXI wieku liczebność Polaków w Bremie ponownie wzrosła, jednak nie wywołało to wzrostu wskaźnika segregacji, lecz jego dalszy spadek, co wskazuje, iż nowi imigranci nie wykazywali tendencji do koncentracji przestrzennej; wręcz przeciwnie, wpłynęli na dalsze jej zmniejszenie (tab. 1 i 2).

Przeprowadzone badania zmian wartości wskaźników braku podobieństwa pomiędzy analizowanymi grupami obcokrajowców oraz ludnością niemiecką potwierdzają przedstawione powyżej wyniki. Obywatele Turcji cechowali się ogólnie najwyższymi wartościami wskaźnika braku podobieństwa w obu badanych przekrojach czasowych, a ponadto w stosunku do obywateli państw UE 15 poziom segregacji w latach 1979–2009 wyraźnie się pogłębił (z 30 do 44), co wskazuje na rosnącą separację przestrzenną także pomiędzy tymi dwiema grupami (tab. 3).

Tab. 3. Wskaźnik braku podobieństwa pomiędzy badanymi grupami obcokrajowców w Bremie w latach 1979 i 2009

Table 3. Index of dissimilarity between analyzed national groups of foreigners in Bremen in the years 1979 and 2009

		2009				
		Grupy obcokrajowców Groups of foreigners	Niemcy Germans	Obywatele państw UE 15 Citizens of the EU 15	Polacy Poles	Turcy Kurdowie Turks Kurds
1979	Niemcy / Germans	–	21	24	35	29
	Obywatele państw UE 15 Citizens of the EU 15	24	–	32	44	37
	Polacy / Poles	31	37	–	27	27
	Turcy / Turks Kurdowie / Kurds	37	30	40	–	22
	Obywatele państw byłej Jugosławii Citizens of the former Yugoslavia	39	35	46	32	–

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

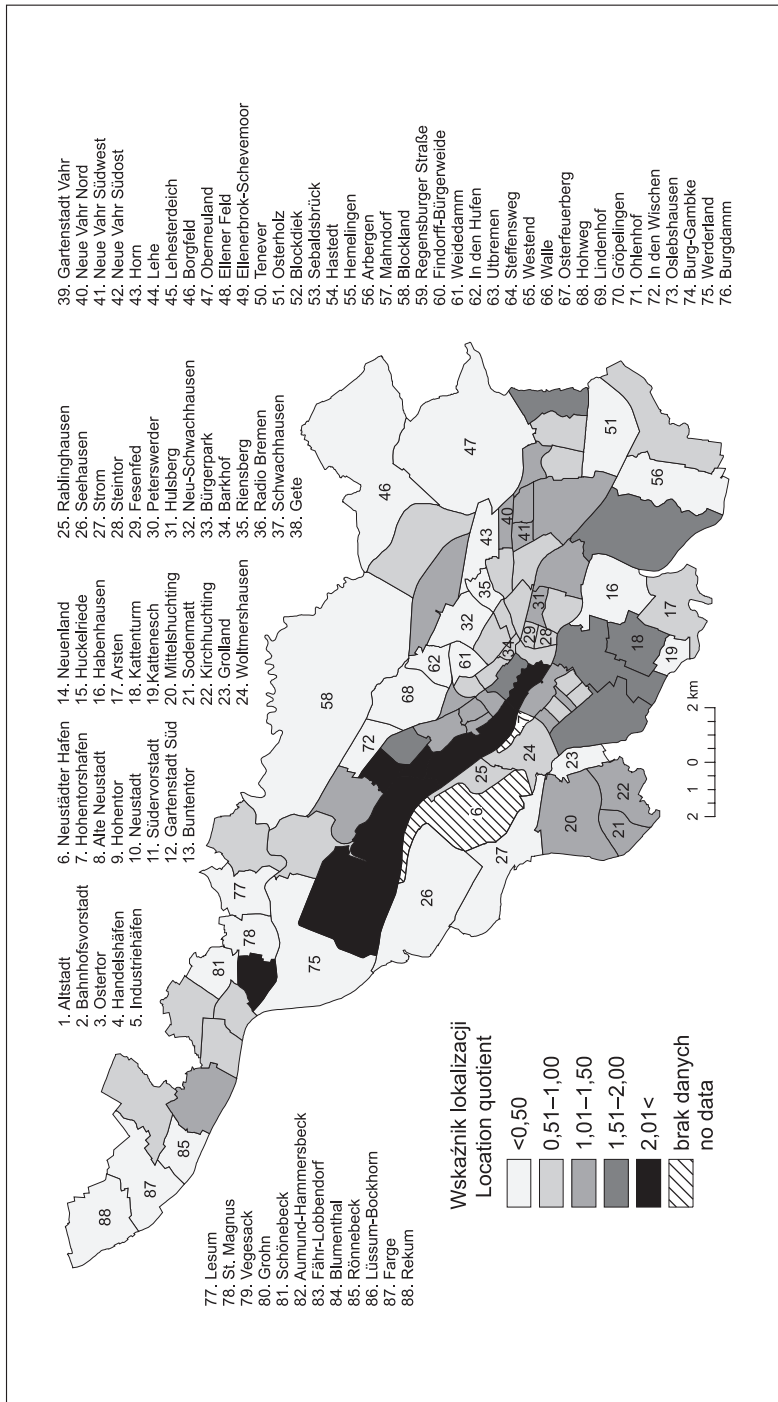
W 1979 roku również w przypadku osób przybyłych z Polski odnotowano stosunkowo wysokie wartości wskaźników braku podobieństwa w porównaniu do pozostałych grup, należy to jednak wiązać ze względnie niewielką ich liczbą w Bremie i silną koncentracją przestrzenną, co przejściowo podniosło wartość przedmiotowego wskaźnika. Jednakże, wraz ze wzrostem liczebnym polskiej mniejszości, jej odizolowanie w stosunku do pozostałych grup, a szczególnie w stosunku do Niemców, uległo wyraźnemu spadkowi, o czym świadczą wartości wskaźnika braku podobieństwa z 2009 roku (tab. 3).

Podobne tendencje zaobserwowano w przypadku wartości tego wskaźnika odnośnie do imigrantów pochodzących z państw byłej Jugosławii. Ogólnie zmalały one w stosunku do pozostałych grup. Tylko względem obywateli państw UE 15 odnotowano niewielki wzrost wartości wskaźnika braku podobieństwa z Jugosłowianami (z 35 do 37). Jak wspomniano, również w przypadku obywateli Turcji odnotowano podobną tendencję (tab. 3). Pozwala to postawić tezę, że w 1979 roku te trzy grupy obcokrajowców wykazywały mniejszą segregację względem siebie, gdyż spora ich część przybyła do Bremy jako zwykli robotnicy. Z czasem jednak imigranci pochodzący z państw UE 15 podnieśli swój status społeczno-ekonomiczny, co spowodowało również zmianę ich miejsc zamieszkania w Bremie, podczas gdy obywatele Turcji i byłej Jugosławii pozostali w większości na zajmowanych wcześniej obszarach. Warto także podkreślić, iż sama imigracja z państw UE 15 zmieniła swój charakter, gdyż coraz większą rolę w niej odgrywał napływ wykwalifikowanych pracowników, zatrudnianych poza przemysłem, cechujących się więc wyższym statusem materialnym i wybierających do zamieszkania „lepsze” dzielnice, co dodatkowo pogłębiło poziom ich segregacji w stosunku do obywateli Turcji czy byłej Jugosławii.

Przestrzenna koncentracja obcokrajowców w Bremie

W strukturze przestrzennej Bremy wyróżnia się kilka obszarów koncentracji obcokrajowców. Na szczególną uwagę zasługuje pas ciągnący się od staromiejskich dzielnic Altstadt i Bahnhofsvorstadt, w których wartości wskaźnika lokalizacji obcokrajowców wynosiły odpowiednio: 2,1 i 1,7, rosnąc w kierunku północno-zachodnim, przez dzielnice Handelshäfen (3,7), Industriebahnhof (3,0), Lindenhof (2,1), Ohlenhof (2,3), Gröpelingen (2,0), aż do dzielnicy Grohn (2,3). Są to tereny szczególnie atrakcyjne dla obcokrajowców ze względu na swoje położenie, dostępność komunikacyjną i bliskość miejsc pracy. Należy jednak podkreślić, iż wysokie wartości wskaźnika lokalizacji w nich notowane wynikają także z niewielkiego udziału Niemców w ich zaludnieniu, co znacznie podnosi wartości analizowanego wskaźnika, nawet jeżeli liczebność obcokrajowców w tych jednostkach jest nieduża w skali miasta (Figórska 2011) (ryc. 2).

Drugim obszarem wyraźnej koncentracji obcokrajowców są dzielnice na południe od centrum: Neuenland, Huckelriede oraz Kattenturm, dla których omawiany wskaźnik przyjmuje kolejno wartości: 2,0, 1,6 i 1,51. Podobny poziom koncentracji zmierzono w leżących bardziej na wschód dzielnicach Hemelingen (1,8) i Tenever (1,7). W pozostałych jednostkach obcokrajowcy stanowili już zdecydowanie mniejszy odsetek mieszkańców, jakkolwiek jeszcze w 21 dzielnicach odnotowano wartości wskaźnika

Ryc. 2. Koncentracja obcokrajowców w Bremie w 2009 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Fig. 2. The concentration of foreigners in Bremen in 2009
Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

lokalizacji powyżej 1, co wskazuje na udział cudzoziemców w ich zaludnieniu wyższy od średniej dla miasta (ryc. 2).

Przestrzenna koncentracja badanych czterech najliczniejszych grup obcokrajowców w Bremie potwierdza wyliczone wcześniej różnice w wartościach wskaźników braku podobieństwa. W przypadku obywateli pochodzących z państw UE 15 obszar ich koncentracji obejmuje dzielnice śródmiejskie i ciągnie się od Neuenland (3,1) na południowym zachodzie aż po Ostertor (2,5), Altstadt (2,5) i Bahnhofsvorstadt (2,1) oraz otaczające ten obszar kolejne dzielnice, w których wartości wskaźnika lokalizacji są nieznacznie niższe, ale i tak powyżej 1 (ryc. 3). Starając się doszukiwać podobieństw w rozmieszczeniu przestrzennym obywateli UE 15 w stosunku do pozostałych badanych mniejszości, autorzy stwierdzili, iż najniższe wartości wskaźnika braku podobieństwa w 2009 roku (32) wykazuje ta grupa w stosunku do obywateli Polski (tab. 3).

W przypadku najliczniejszej w Bremie mniejszości tureckiej można w tym mieście wyróżnić aż trzy obszary jej wysokiej koncentracji. Pierwszy z nich tworzą sąsiadujące z sobą dzielnice Ohlenhof (3,9), Gröpelingen (3,2) oraz Lindenhof (2,9), drugim jest dzielnica Hemelingen (3,2), a trzecim dzielnice: Huckelriede (2,3) i Blumenthal (2,1) (ryc. 3). Mniejszość turecka wykazuje podobną koncentrację przestrzenną jak obywatele pochodzący z dawnej Jugosławii. Potwierdza to najniższa wartość wskaźnika braku podobieństwa (22) odnotowana w 2009 roku między tymi dwoma grupami cudzoziemców. Analiza koncentracji obywateli dawnej Jugosławii wskazuje, iż najwyższe wartości wskaźnika lokalizacji odnotowano w tych samych dzielnicach co ludności tureckiej, np. Blumenthal (3,0), Ohlenhof (3,0), Lindenhof (2,4) i Gröpelingen (2,1) (ryc. 3).

W przypadku obywateli Polski zwraca uwagę ich koncentracja we wschodniej części Bremy, czyli w dzielnicach: Blockdiek i Tenever, gdzie wskaźnik lokalizacji tej grupy wynosił 2,8, oraz sąsiadujące z nimi: Ellener Feld (1,7), Ellenerbrook-Scheveemoor (1,5) i Neue Vahr Südost (2,0). Poza tym zwartym obszarem wysoką koncentrację Polaków odnotowano jeszcze w śródmiejskiej dzielnicy Altstadt (2,5) oraz leżącej na południe od niej – Kattenturm (2,1) (ryc. 3).

Zróżnicowanie zagospodarowania przestrzennego Bremy i jego wpływ na rynek nieruchomości i koncentrację przestrzenną obcokrajowców

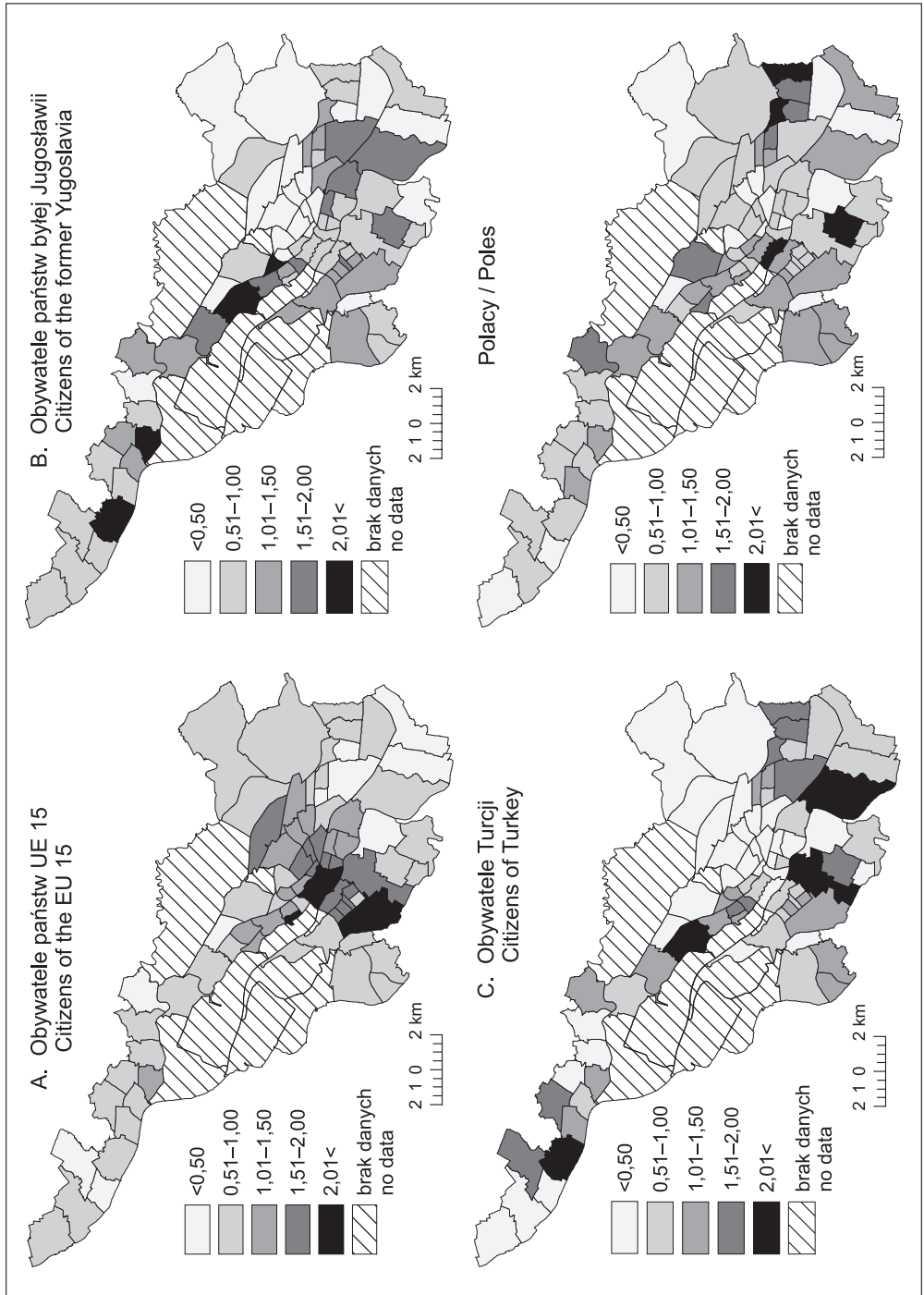
Użytkowanie przestrzeni miejskiej w Bremie jest bardzo zróżnicowane ze względu na uwarunkowania historyczne, położenie i pełnione funkcje. W tej części artykułu autorzy dokonali próby wyróżnienia i pogrupowania dzielnic cechujących się dominującym

Ryc. 3. Koncentracja wybranych grup obcokrajowców w Bremie w 2009 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

Fig. 3. The concentration of selected groups of foreigners in Bremen in 2009

Source: own compilation based on Bremen Kleinräumig Infosystem http://www.statistik-bremen.de/soev/statwizard_step1.cfm. (14.01.2012).

typem zagospodarowania oraz podobną atrakcyjnością na rynku mieszkaniowym, mierzoną średnią wysokością cen wynajmu. Dokonali także próby powiązania wpływu tych dwóch elementów, znacznie różnicujących przestrzeń miejską, na rozmieszczenie poszczególnych grup obcokrajowców. W podsumowaniu przedstawiono typologię tych dzielnic, uwzględniającą relacje pomiędzy dominującym użytkowaniem ich przestrzeni i ceną wynajmu mieszkań a koncentracją obcokrajowców.

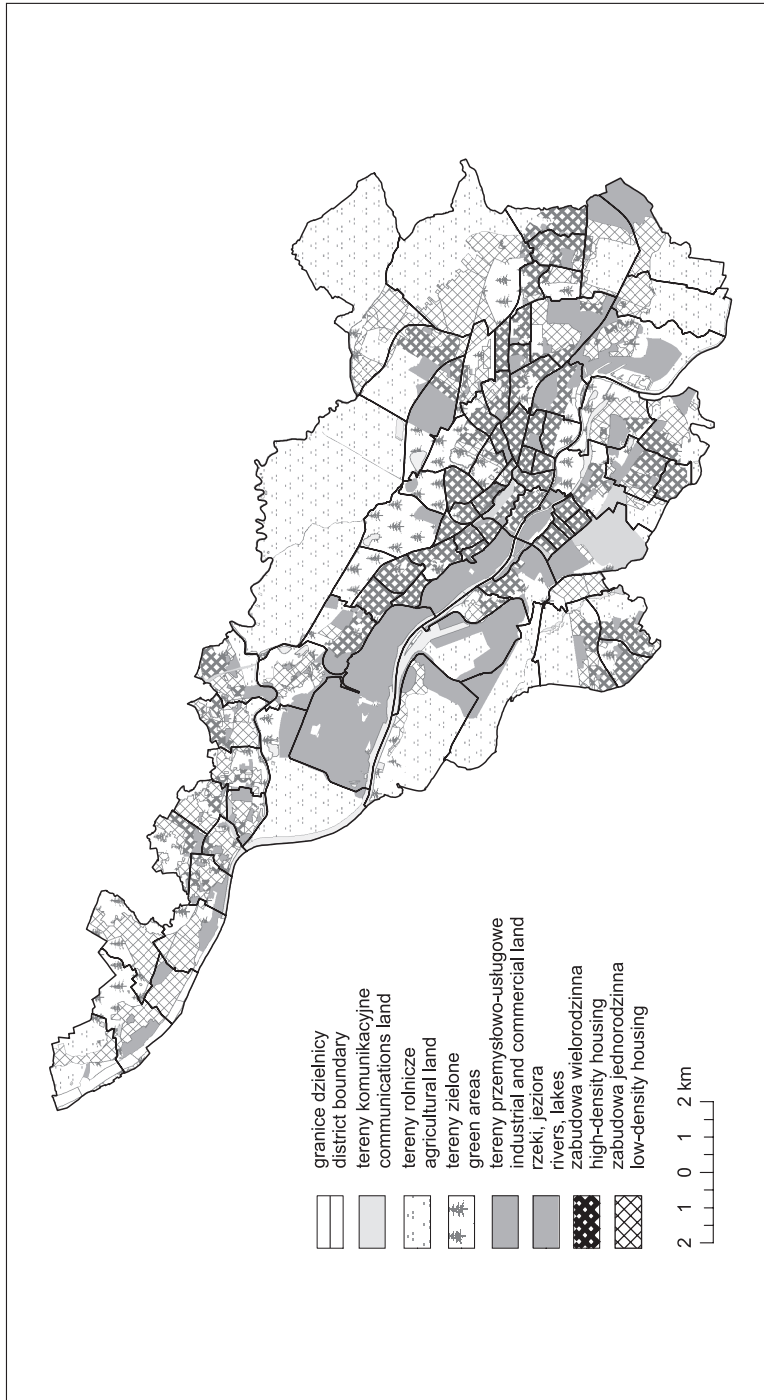
Położenie miasta w dolnym biegu Wezery i pełnione funkcje portowe spowodowały koncentrację zabudowy wzdłuż rzeki. Tereny leżące dalej od niej są jeszcze w dużym stopniu niezabudowane i użytkowane rolniczo. Największe kompleksy zabudowy portowej i przemysłowej ciągną się po obu stronach Wezery na północ od „starego miasta”. Na wschód i północny wschód od centrum, za pasem dzielnic z zabudową „blokowiskową”, rozpościerają się obszary zabudowy jednorodzinnej, z dużym udziałem terenów zielonych, parków i pól golfowych, a także duży kampus uniwersytecki.

Brema zajmuje powierzchnię 317,7 km², z czego 57,5% przypada na tereny zabudowane i komunikacyjne, aż 32,7% zajmują obszary użytkowane rolniczo, 7,2% to wody powierzchniowe, 1,4% powierzchnia lasów, a 1,2% inne typy użytkowania (*Die Ortsteile...* 2007). Na uwagę zasługują rozległe tereny portowo-przemysłowe. Są to położone w centralnej części miasta dzielnice portowe: *Industriehäfen* (40,8% tej dzielnicy zajmują tereny przemysłowo-składowe), *Hohentorshafen* (35,0%), *Handelshäfen* (32,7%), a także sąsiadujące z nimi obszary przemysłowo-usługowe zlokalizowane w dzielnicach, których dużą część zajmują również użytki rolne, np. *Neustädter Hafen* (8,6%), *Strom* (10,3%), *Woltmershausen* (22,2%). Rozległe tereny przemysłowo-usługowe znajdują się też w dzielnicach południowych (*Alte Neustadt* – 12,4%, *Neuenland* – 16,6%) i wschodnich (*Sebaldsbrück* – 28,5%, *Hemelingen* – 13,8%, *Mahndorf* – 12,9%). W północnej części miasta największy udział terenów przemysłowych odnotowano w dzielnicach: *Fähr-Lobbendorf* – 16,1%, *Blumenthal* – 11,6% oraz *Gron* – 9,8% (*Die Ortsteile...* 2007) (ryc. 4).

Ceny wynajmu mieszkań są zróżnicowane według dzielnic. Najniższymi (poniżej 5 €/m²) charakteryzuje się dzielnica portowa (*Industriehäfen* – 4,5 €/m²), w której funkcja mieszkalna jest słabo rozwinięta. Najwyższe zaś ceny mają dzielnice śródmiejskie, gdzie również funkcje mieszkaniowe tracą na znaczeniu, np. *Altstadt* – 9,2 €/m², *Ostertor* – 8,7 €/m², *Steintor* – 8,9 €/m², *Alte Neustadt* – 9 €/m² (ryc. 4).

W Bremie można wyróżnić dwie grupy dzielnic o przeważającej funkcji mieszkalnej, z dużym udziałem zabudowy wielorodzinnej. Pierwszą charakteryzują niskie ceny wynajmu mieszkań. Do tego typu jednostek należą dzielnice znajdujące się w sąsiedztwie obszarów portowych, np. *Lindenhof*, *Gröpelingen*, *Ohlenhof*. W strukturze ludności wyróżnia się mniejszość turecka, a o jej obecności świadczą m.in. liczne meczety. Wysoki jest tam również udział ludności z byłej Jugosławii oraz Bułgarów i Rumunów (ryc. 4).

Drugim obszarem o niskich cenach wynajmu mieszkań w przeważającej tu zabudowie wielorodzinnej są dzielnice południowe, np. *Neuenland*, *Huckelriede*, *Gartenstadt Süd*, *Kattenturm* oraz *Kattenesch*. Zabudowie mieszkalnej towarzyszą tam pola uprawne. Osiedla te powstały po II wojnie światowej. Dużą część powstałej zabudowy stanowiły mieszkania socjalne. Nadal w krajobrazie tych dzielnic dominują bloki z lat

Ryc. 4. Struktura użytkowania ziemi w Bremie w 2007 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy zdjęć satelitarnych programu GoogleEarth, danych z rocznika *Die Ortsteile der Stadt Bremen 2007* oraz informacji o dzielnicach ze strony <http://www.immobilienscout24.de/Wohnumfeld/Bremen/Bremen/StadtKreis/index.html>. (14.01.2012).

Fig. 4. Land use structure of Bremen in 2007

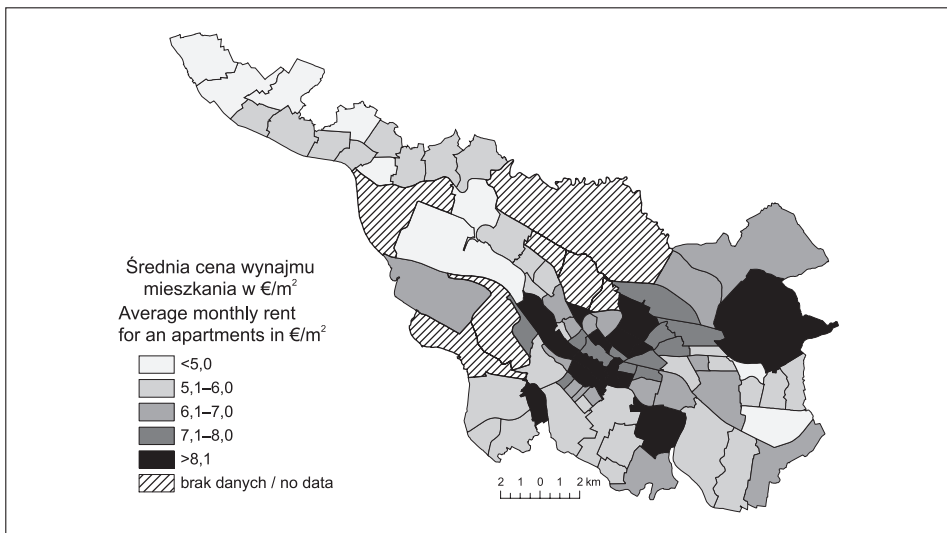
Source: own compilation based on GoogleEarth program satellite images, yearbook *Die Ortsteile der Stadt Bremen 2007* and information on districts from <http://www.immobilienscout24.de/Wohnumfeld/Bremen/Bremen/StadtKreis/index.html>. (14.01.2012).

50. i 60., natomiast niewiele jest domów jednorodzinnych. Ze względu na znaczny udział osób starszych w strukturze mieszkańców dobrze rozwinięte jest zaplecze socjalne, m.in. centrum pomocy społecznej oraz liczne instytucje dla „seniorów”.

Na południu Bremy jest jeszcze jeden obszar, w którym ceny wynajmu mieszkań są relatywnie niskie. Są to dzielnice o zabudowie zarówno wielo-, jak i jednorodzinnej, sąsiadującej z obszarami przemysłowo-usługowymi. Dzielnicę Neuenland w znacznej części zajmuje zaś lotnisko. Krajobraz urozmaicają tam parki, ogródki działkowe oraz pola uprawne (ryc. 4).

Ostatnim obszarem charakteryzującym się relatywnie niskimi cenami oraz przewagą zabudowy wielorodzinnej są dzielnice położone na wschód od centrum miasta, takie jak: Osterholz, Blockdiek, Ellener Feld, Ellenerbrook-Scheveemoor i Tenever. Poza zabudową wielorodzinną znajdują się tam również osiedla domów jednorodzinnych, duży areal zajmują parki i tereny rekreacyjne. W dzielnicach tych także rozwinięto funkcję przemysłowo-usługową. Ceny wynajmu mieszkań na wymienionych obszarach nie przekraczały 7 €/m², przy czym w zdecydowanej większości dzielnic oscylowały one pomiędzy 5 a 6 €/m² (por. ryc. 4 i 5).

Pozostałe dzielnice Bremy o przewadze zabudowy wielorodzinnej charakteryzują się wyższym standardem budownictwa. Obszar ten tworzą dzielnice ścisłego centrum

Ryc. 5. Średnie ceny wynajmu mieszkań według dzielnic Bremy w 2009 roku (stan na 31.12)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://www.immobilienscout24.de/Wohnumfeld/Bremen/Bremen/StadtKreis/index.html>. (14.01.2012).

Fig. 5. Average prices of rental housing in Bremen by district in 2009 (as of 31.12)

Source: own compilation based on <http://www.immobilienscout24.de/Wohnumfeld/Bremen/Bremen/StadtKreis/index.html>. (14.01.2012).

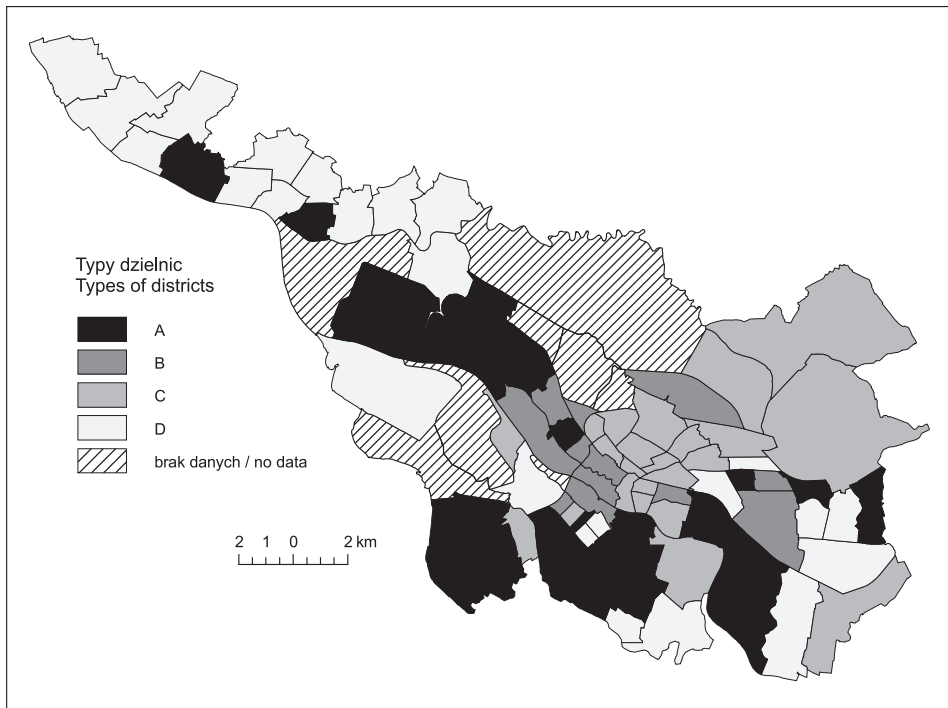
miasta oraz sąsiadujące z nim od północy i wschodu. Mają one dobrze rozwinięte zaplecze usługowe oraz kulturalne, część z nich znajduje się w sąsiedztwie dużego parku miejskiego oraz rozległych terenów zajmowanych przez ogródki działkowe, będące dla mieszkańców miejscem rekreacji i wypoczynku. Tereny zielone znajdują się również nad Wezerą. W krajobrazie tych dzielnic widoczna jest odnowiona zabytkowa zabudowa mieszkalna. Ceny wynajmu mieszkań na tym obszarze kształtują się na poziomie powyżej 7 €/m².

W przestrzeni miasta można wyróżnić dzielnice o charakterze odbiegającym od typowego wielkomiejskiego stylu zabudowy. Są to obszary o charakterze wiejskim, w których krajobrazie dominuje zabudowa jednorodzinna, sąsiadująca z licznymi terenami zielonymi oraz użytkami rolnymi. Znajdują się one na północno-wschodnich i południowo-wschodnich krańcach miasta, np. Oberneuland, Borgfeld, Mahndorf, Arbergen, Hemelingen. Ceny wynajmu mieszkań są w nich zróżnicowane – od poniżej 6 €/m² do ponad 8 €/m² w przypadku Oberneuland (ryc. 4 i 5).

Charakter podmiejski, z przewagą zabudowy jednorodzinnej oraz licznymi obszarami zielonymi, mają także dzielnice w północno-zachodniej, peryferyjnej części Bremy, nad Wezerą. Ze względu na znaczne oddalenie od centrum oraz gorzej rozwiniętą infrastrukturę komunikacyjną dzielnice te oferują niskie ceny wynajmu mieszkań – poniżej 6 €/m² (ryc. 4 i 5).

Przeprowadzone badania struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta oraz cen wynajmu mieszkań porównane z rozmieszczeniem przestrzennym obcokrajowców pozwalają stwierdzić, że różnorodny typ, wiek i charakter zabudowy wyraźnie wpływają na kształtujące się ceny wynajmu. Ważnym elementem decydującym o cenach jest też położenie danej dzielnicy w przestrzeni miasta. Dzielnic blisko obszarów przemysłowych oraz portowo-składowych cechowały się zasadniczo niższymi kosztami wynajmu, z wyjątkami tych dzielnic, gdzie na wyższy poziom tych cen wpływały bliskość centrum miasta i dobra dostępność komunikacyjna. Relacje te mają wyraźny wpływ na rozmieszczenie obcokrajowców w przestrzeni Bremy, szczególnie tych grup, których decyzje mieszkaniowe są mocno uzależnione od kosztów wynajmu lokalu oraz jego dostępności w relacji do miejsca zatrudnienia. Przeprowadzona przez autorów próba typologii dzielnic Bremy pod względem wysokości wskaźnika lokalizacji ogółu obcokrajowców, średnich cen wynajmu mieszkań oraz rodzaju zabudowy, (niezależnie od wysokości cen wynajmu) może kształtować proces koncentracji obcokrajowców w mieście. Na tej podstawie wyznaczono cztery typy dzielnic w Bremie oraz przedstawiono ich rozmieszczenie w przestrzeni miasta (ryc. 6).

Pierwszy typ (A) to dzielnice charakteryzujące się wysokimi wartościami wskaźnika lokalizacji obcokrajowców, przy cenach wynajmu mieszkań niższych od średniej dla miasta, wynoszącej 6,5 €/m². W typie drugim (B) znalazły się dzielnice o wysokich wartościach wskaźnika lokalizacji obcokrajowców oraz wyższych od średniej cenach wynajmu mieszkań. Kolejny typ (C) obejmuje jednostki charakteryzujące się wyższymi od średniej cenami wynajmu mieszkań, a jednocześnie niskim poziomem koncentracji obcokrajowców, mierzonym wskaźnikiem lokalizacji. Do czwartego typu (D) zaliczono te dzielnice, w których zarówno wskaźnik lokalizacji obcokrajowców, jak i ceny wynajmu mieszkań są poniżej średnich dla miasta. W związku z przedmiotem badań

Ryc. 6. Typologia dzielnic pod względem poziomu koncentracji obcokrajowców w relacji do użytkowania ziemi i cen wynajmu mieszkań w 2009 roku

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 6. Typology of districts in terms of the concentration of foreigners in relation to land use and rental housing prices in 2009

Source: own compilation.

szczegółowej analizie poddano głównie typy A i B, cechujące się wyższą koncentracją obcokrajowców (Figórska 2011).

Dzielnice typu A jest 21. Dominuje w nich zabudowa wielorodzinna. Tworzą one w przestrzeni miasta kilka zwartych obszarów. Pierwszy z nich stanowią dzielnice Mittelschuhting, Sodenmatt i Kirchhuchting leżące w południowo-zachodniej części miasta. Przeważa tam zabudowa wielorodzinna (część z niej stanowią dawne mieszkania socjalne), zatem mieszkania w tych dzielnicach cechują się średnim lub wręcz niskim standardem. Znajduje to odzwierciedlenie w relatywnie niskich cenach wynajmu mieszkań i przyczynia się do ich atrakcyjności dla obcokrajowców. W dzielnicach tych występuje znaczna koncentracja obywateli z Polski (ryc. 6).

Drugi obszar typu A stanowią sąsiadujące z sobą dzielnice: Neuenland, Huckelriede, Südervorstadt oraz Kattenturm, gdzie również dominuje zabudowa wielorodzinna. Na niskie ceny mieszkań w tym wypadku może wpływać bliskość lotniska,

(w dzielnicy Neuenland) oraz parku przemysłowego (w Huckelriede). Kolejnymi dzielnicami typu A są sąsiadujące z sobą Hemelingen i Hastedt, z rozległymi terenami przemysłowo-usługowymi. We wschodniej części miasta do tego typu zaliczono położone blisko siebie Tenever, Blockdiek i Neue Vahr Nord. W dzielnicach tych wysoką koncentrację obcokrajowców powodują zarówno niskie ceny wynajmu mieszkań, jak i rodzaj zabudowy. Obok stosunkowo nowej zabudowy wielorodzinnej znajdują się również osiedla domów jednorodzinnych. Tereny te charakteryzują się też bardzo dobrze rozwiniętymi usługami. Szczególnie zaznacza się tu obecność Polaków, a w mniejszym stopniu także przybyszy z Turcji (ryc. 4 i 6).

Rozległy obszar typu A tworzą też sąsiadujące z sobą dzielnice: Industriehäfen, Oslebshausen, Ohlenhof, Gröpelingen, Lindenhof oraz nieznacznie od nich oddalone – Stefensweg i Westend. Są to tereny portowe o przeważającej funkcji przemysłowej, magazynowej i przeładunkowej, sąsiadujące z osiedlami wielorodzinnymi o średnim standardzie, przeznaczonymi niegdyś na mieszkania robotnicze. Niskie ceny wynajmu mieszkań sprawiły, iż dzielnice te stały się bardzo atrakcyjne dla niezbyt zamożnych przedstawicieli mniejszości tureckiej oraz obywateli byłej Jugosławii. Do tego typu należą również dzielnice Grohn i Blumenthal w północnej części Bremy, gdzie dominuje zabudowa jednorodzinna lub wielorodzinna, o niskiej intensywności, lecz znaczne oddalenie od centrum sprawia, iż ceny wynajmu są tu znacznie niższe od średniej. W dzielnicach tych szczególnie zaznacza się obecność obywateli państw byłej Jugosławii oraz Turcji (Figórska 2011).

Drugi obszar zasługujący na szczegółową analizę, ze względu na wysoką koncentrację obcokrajowców, stanowią jednostki typu B. Cechują się one wyższymi od średniej cenami wynajmu mieszkań i obejmują głównie dzielnice śródmiejskie: Altstadt, Bahnhofsvorstadt, Alteneustadt, oraz położone w ich pobliżu Überseestadt, Hohentor, Walle, Osterfeuerberg i Utbremen. Dominuje w nich zabudowa wielorodzinna, a położenie w centrum miasta oraz dobrze rozwinięte funkcje usługowe, kulturalne i infrastruktura komunikacyjna sprawiają, iż pomimo wyższych kosztów wynajmu są one atrakcyjne dla obcokrajowców, szczególnie pochodzących z innych państw tzw. UE 15, a w mniejszym stopniu także dla obywateli Turcji, Polski i byłej Jugosławii. Do typu B zaklasyfikowano ponadto nieznacznie oddaloną od centrum Hulsberg, leżącą na północny wschód od centrum Lehe oraz sąsiadujące z nią dzielnice we wschodniej części miasta: Neue Vahr Südwest i Sebaldsbrück. Wszystkie one charakteryzują się zabudową wielorodzinną o wyższym standardzie oraz dobrze rozwiniętą infrastrukturą usługową. Tylko Sebaldsbrück – dzielnica z przeważającą zabudową jednorodzinną – ma duży obszar przemysłowy, zajmowany przez fabrykę koncernu Mercedes-Benz (Figórska 2011).

Podsumowanie

W świetle przeprowadzonych badań można stwierdzić, że największy wzrost liczby cudzoziemców w Bremie dokonał się w latach 1984–1995. Było to w dużej mierze związane z przemianami politycznymi, jakie dokonały się wówczas w Europie i związanymi z nimi konfliktami zbrojnymi oraz kryzysami ekonomicznymi. Pełniły one

funkcję „czynników wypychających”, skłaniając do opuszczenia swojej ojczyzny i poszukiwania nowego miejsca do życia w bardziej stabilnym państwie, za jakie w oczach tych emigrantów uchodziły Niemcy. Od połowy lat 90. XX wieku liczba imigrantów w Bremie nie zmienia się, a w ostatnich kilku latach wykazuje nawet niewielki spadek. Warto jednak zauważyć, iż pomimo utrzymywania się podobnej liczebnie populacji obcokrajowców wyraźnie zwiększyła się jej różnorodność pod względem struktury narodowościowej. Wytlumaczenia tego procesu należy szukać w postępującej globalizacji przepływów migracyjnych, o czym świadczy wzrost przyjazdów do Niemiec osób z coraz odleglejszych państw.

Wyliczone wskaźniki wskazują na stosunkowo niski poziom segregacji przestrzennej obcokrajowców w Bremie. Niepokoi natomiast fakt, iż nie uległ on zasadniczemu zmniejszeniu w latach 1979–2010. Jedynie w przypadku obywateli Polski i byłej Jugosławii odnotowano w tym okresie wyraźny spadek wskaźnika segregacji (IS), natomiast w przypadku Turków – jedynie minimalne zmniejszenie się jego wartości. Wskazuje to na stosunkowo trwałą i utrzymującą się pomimo upływu lat koncentrację przestrzenną tej grupy cudzoziemców i jej odseparowania się od reszty mieszkańców Bremy. Ludność turecka wykazuje także największą tendencję do izolacji w odniesieniu do innych badanych najliczniejszych grup obcokrajowców, co potwierdzają wysokie wartości wskaźnika braku podobieństwa (ID). Mniejszość turecka wykazuje relatywnie największe podobieństwo w koncentracji przestrzennej w stosunku do obywateli państw byłej Jugosławii, natomiast już w przypadku obywateli UE 15 w latach 1979–2010 odnotowano wzrost wskaźnika ID wskazujący na pogłębianie się segregacji przestrzennej między tymi dwiema grupami.

Porównanie cen wynajmu na rynku nieruchomości i przestrzennego zagospodarowania miasta z obszarami koncentracji cudzoziemców pozwoliło stwierdzić, iż obywatele Turcji, Polski i byłej Jugosławii koncentrują się w dzielnicach o niższych czynszach i zabudowie wielorodzinnej, położonych poza centrum, w powojennych osiedlach blokowych. Cudzoziemcy z państw UE 15 wybierają zaś dzielnice śródmiejskie cechujące się wyższymi cenami wynajmu, ale oferujące centralne położenie, dobrą dostępność komunikacyjną, lepszą dostępność do usług zlokalizowanych w obszarach śródmiejskich. Na tej podstawie można stwierdzić, iż ta grupa imigrantów cechuje się najwyższym statusem społecznym, a poziom jej dochodów pozwala im podejmować decyzje mieszkaniowe w mniejszym stopniu uzależnione od wysokości czynszów, uwzględniające natomiast i inne czynniki zapewniające lepsze warunki mieszkaniowe.

Literatura

- Arbaci S., 2007, *Ethnic Segregation, Housing Systems and Welfare Regimes in Europe*, European Journal of Housing Policy, 7, 4, 401–433.
- Borkert M., Bosswick W., 2007, *Migration Policy-Making in Germany – between national reluctance and local pragmatism*, IMISCOE Working Paper, 20.
- Bosswick W., 2000, *Multiculturalism and cities in Europe: Nürnberg, Germany* [w:] Turton D., Gonzales J. (red.), *Ethnic Diversity in Europe: Challenges to the Nation State*, University of Deusto, Bilbao, 83–102.

- Die Ortsteile der Stadt Bremen 2007*, 2007, Statistisches Landesamt Bremen, Bremen.
- Ehrkamp P., Leitner H., 2003, *Beyond national citizenship: Turkish immigrants and the (re)construction of citizenship in Germany*, *Urban Geography*, 24, 2, 127–146.
- Figórska N., 2011, *Segregacja przestrzenna obcokrajowców w Bremie w latach 1979–2009*, praca magisterska w archiwum Instytutu Geografii UP w Krakowie, 88.
- Friedrichs J., 1998, *Ethnic Segregation in Cologne, Germany, 1984–94*, *Urban Studies*, 35, 10, 1745–1763.
- Glebe G., 1997, *Housing and segregation of Turks in Germany* [w:] S. Özüekren, van R. Kempen (red.), *Turks in European cities: housing and urban segregation*, ERCOMER, Utrecht University, Utrecht, 122–157.
- Kemper F.J., 1998, *Residential segregation and housing in Berlin: changes since unification*, *GeoJournal*, 46, 17–28.
- Ireland P., 2008, *Comparing Responses to Ethnic Segregation in Urban Europe*, *Urban Studies*, 45, 7, 1333–1358.
- Jones P.J., 1990, *The Declining Guestworker Population in West German Cities: the Case of Nuremberg*, *Urban Studies*, 27, 4, 571–582.
- Knox P.L., McCarthy L., 2005, *Urbanization. An introduction to Urban Geography*, Sec. Ed., Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Koryś P., Okólski M., 2004, *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa w perspektywie globalizacji*, Ośrodek Badań nad Migracjami UW, Prace Migracyjne, 55, Warszawa.
- Musterd S., 2005, *Social and ethnic segregation in Europe: levels, causes and effects*, *Journal of Urban Affairs*, 27, 3, 331–348.
- Okólski M., 2003, *Migracje a globalizacja*, *Bank i Kredyt*, 6, aneks: Globalizacja od A do Z, 2–30.
- O'Loughlin J., 1980, *Distribution and migration of foreigners in German cities*, *Geographical Review*, 70, 3, 253–275.
- Szaniawska-Schwabe M., 2009, *Polityka imigracyjna Republiki Federalnej Niemiec*, *Przegląd Zachodni*, 4, 3–29.
- Waldorf B.S., 1990, *Housing Policy Impacts on Ethnic Segregation Patterns: Evidence from Düsseldorf, West Germany*, *Urban Studies*, 27, 5, 637–652.
- Wójtowicz M., 2008, *Obcokrajowcy w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej wybranych miast niemieckich* [w:] D. Ilicki, K. Janc (red.) *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic-nowe wyzwania*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, nr 3, Wrocław, 231–239.

Mirostawa Wójtowicz
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków
e-mail: mwojt@up.krakow.pl

Natalia Figórska
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Absolwentka Instytutu Geografii
e-mail: figorska@gmail.com